

BERIN BAJRIĆ*
(Sarajevo)

ALI-DEDE BOŠNJAK
O PORIJEKLU ARAPSKOG JEZIKA
(PREMA DJELU *MUḤĀḌARA AL-'AWĀ'IL WA
MUSĀMARA AL-'AWĀḤIR*)

Abstrakt

U svom znamenitom djelu *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir* Ali-dede Bošnjak¹ mnogo pažnje posvećuje kulturno-historijskim temama kao što

* Dr. Berin Bajrić, viši naučni saradnik, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, email: berin.bajric@gmail.com

¹ 'Alā' al-Dīn 'Alī-dada ibn Muṣṭafā al-Sikatwārī al-Būsawī (um. 1007/1598) spada u plejadu istaknutih predstavnika književnosti Bošnjaka pisane na orijentalnim jezicima. O njegovom životu, osobito u mladosti, malo se zna, iako je ostavio znatnije radove iz oblasti filozofije i teologije na arapskom jeziku, te prijevod sa arapskog na turski jezik Ibn Sīnāove pjesme o duši čiji se rukopis nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Podaci koje o njemu navode Safvet-beg Bašagić, Mehmed Handžić, te nešto opširnije i Hazim Šabanović, dosta su oskudni i potječu, uglavnom, iz nekoliko djela biobibliografskog karaktera i ne ulaze u analizu njegova djela. Školovao se u Mostaru i Istanbulu, gdje se priključio halvetijskom derviškome redu. Pisao je prozu na arapskom, a poeziju na turskom jeziku. Djelo *Predavanja o prvim i posljednjim događajima (Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir)* pisao je po uzoru na egipatskog polihistora Suyūfija, a u djelu *Rješenje simbola i otkriće riznica (Ḥawātīm al-ḥikam – Ḥall al-rumūz wa kašf al-kunūz)* tumači kur'ansku misao s aspekta sufijskog učenja. Na turskom jeziku je pisao pjesme pod pseudonimom Ḥarīmī. Prozvan je čuvarom turbeta sultana Sulejmana Zakonodavca u Sigetu. Vrijednu studiju o filozofskoj misli Ali-dede Bošnjaka napisao je Ismet Kasumović, pa preporučujemo da se za više informacija o ovom istaknutom učenjaku pogleda ovo djelo. Vidjeti: Ismet Kasumović, *Ali-Dede Bošnjak i njegova filozofsko-sufijska učenja*, El-Kalem, Sarajevo, 1994.

su umjetnost, jezik, književnost, međuljudski odnosi i običaji. Ali-dede na samom početku svog djela istražuje pitanje porijekla i karaktera ljudskog jezika, pri čemu posebnu pažnju posvećuje arapskom jeziku, smatrajući ga iskonskim, primordijalnim, božanskim i temeljnim jezikom. Njegova razmatranja usmjerena su kako na pitanje porijekla arapskog jezika tako i na njegov historijski, odnosno dijahronijski razvoj u smislu njegove kodifikacije i ustanovljavanja pravila. Period o kojem se mnogo govori jeste vrijeme prije utjecaja arapske poezije i Kur'ana, koje seže veoma daleko u prošlost i gdje je teško razlučiti šta je istina, a šta mit. Da bismo lakše predstavili, analizirali i razumjeli Ali-dedeovu misao o porijeklu i važnosti arapskog jezika, nastojat ćemo je prikazati kroz nekoliko osnovnih pitanja koja ovaj autor razmatra u svom djelu.

Ključne riječi: arapski jezik i književnost, Ali-dede, 'awā'il, dijahronija, islamska civilizacija

UVOD

U orijentalno-islamskoj civilizaciji znanost o prvim događajima, inovacijama i osobama koje su se isticale kao prve u nečemu – *al-'awā'il* – usko je vezana za historiju islama. Bilo je važno da se kroz utvrđivanje početaka svih bitnih, ali nerijetko i manje bitnih događaja potvrdi identitet i posebnost ove civilizacije u odnosu na ostale, kao i da se zabilježe imena iznimnih pojedinaca koji su ostavili svoj trag kao inovatori u različitim oblastima. Što se tiče strukturalne uređenosti djela iz oblasti 'awā'ila, moglo bi se reći da su ona tradicionalno podijeljena na tri cjeline, odnosno tri povijesna perioda koja obrađuju, i to: vrijeme prije pojave islama, vrijeme islama, odnosno Muhammedovog, a.s., poslanstva, te period postposlaničke historije islamskog svijeta i civilizacije. Ovaj posljednji dio, koji u pravilu sadrži skoro svaki 'awā'il, od onih prvih koji počinju sa al-Madā'injjevim (umro 843) pa sve do Ali-dedeovog 'awā'ila iz 16. stoljeća, obiluje mnoštvom vrijednih informacija vezanih za početke raznovrsnih kulturalnih aktivnosti, pa tako i za one iz oblasti književnosti i jezika. Većina autora posvećuje posebnu pažnju arapskoj poeziji i pjesnicima, razvoju arapskog jezika, počecima kur'anskih nauka itd. Bernards, naprimjer, navodi kako je u različitim 'awā'ilima spomenuto ukupno 29 lingvisti i gramatičara, onih koji su živjeli do kraja 400. godine po hidžri, što čini 4% od ukupnog broja uče-

njaka (lingvisti i gramatičara) koje bilježi ova autorica, njih 704.² Ovi, historijski 'awā'ili, svoje korijene imaju u tradicionalnoj formi *isnāda*, odnosno mehanizma utvrđivanja autentičnosti i legaliziranja određenih kako religijskih tako i svjetovnih praksi, utemeljenoj na lancu pouzdanih prenosilaca i autoriteta. Awailska literatura u različitoj mjeri i obimu tretira lingvistička pitanja, tako da bi se moglo, kada je u pitanju odnos prema ovim temama, 'awā'ile podijeliti na one koji direktno tretiraju lingvističke teme, one koji ove teme indirektno obrađuju i one koji uopće ne govore o lingvistici. U okviru lingvističkih tema prevladava nekoliko specifičnih cjelina kojima su ova djela posvećena, i to: arapski jezik, leksikografija, nauka o Kur'anu i poezija.³

Ali-dede Bošnjak mnogo pažnje posvećuje kulturno-historijskim temama kao što su umjetnost, jezik, književnost, međuljudski odnosi i običaji. Ovaj autor svoje djelo organizira u trideset i sedam poglavlja posvećenih prvim događajima i četiri poglavlja posvećena posljednjim. Redoslijed tema koje obrađuje i njihova hijerarhija je znakovita i upravo ga to, između ostalog, i izdvaja u odnosu na najpoznatija djela iz ove oblasti. Naprimjer, u odnosu na al-'Askarija (umro 1005) i njegovo obimno djelo *Kitāb al-'awā'il*,⁴ koje predstavlja reprezentativno djelo iz ove oblasti, Ali-dedeov 'Awā'il je kraći i drugačije strukturiran. Naime, svako poglavlje al-'Askarijevog 'Awā'ila predstavlja sadržajnu i temeljitu razradu teme kojoj je posvećeno, što znači da ovaj autor ne nudi samo konciznu informaciju o određenoj pojavi, već svaki početak, događaj ili inovaciju temeljito istražuje, navodeći ne samo hadise i historijske predaje već i obilje stihova. Al-'Askarī je posebno koncentriran na historiju Arapa, počev od pojave plemena Kurejš, a potom i na historiju islama i Božijeg poslanika Muhammeda, a.s. Također, niti jedno poglavlje nije posebno posvećeno jeziku ili književnosti.⁵ S druge strane, ako pogledamo sadržaj Ali-dedeovog 'Awā'ila, vidjet ćemo da

² Bernards je u saradnji sa Johnom Nawasom radila na bazi podataka pod nazivom „The Netherlands Ulama Project“, ili skraćeno NUP, u okviru koje je statistički obrađen veliki broj učenjaka iz različitih oblasti, između ostalih i iz lingvistike, i to u prva četiri stoljeća po hidžri, odnosno do 1000. godine nove ere. Vidjeti: Monique Bernards, „Pioneers of Arabic Linguistics“, u: *In the Shadow of Arabic. The Centrality of Language to Arabic Culture*, Brill, Leiden – Boston, 2011, 199.

³ Ibid., 201-203.

⁴ Vidjeti: 'Abū Hilāl al-'Askarī, *al-'Awā'il*, priredili: Walīd Qaṣṣāb i Muḥammad al-Miṣrī, Dār al-'ulūm li al-ṭabā'a wa al-naṣr, Bayrūt, s. a.

⁵ Ovo nipošto ne znači da al-'Askarī ne govori o jeziku i književnosti; sigurno govori, ali samo u okviru već postojećih velikih cjelina njegovog djela, ne zasebno.

ovaj autor na sami početak, odmah nakon kazivanja o stvaranju svijeta, a prije govora o Božijim objavama, istražuje porijeklo i karakter jezika, pri čemu posebnu pažnju, dakako, posvećuje arapskom jeziku, smatrajući ga iskonskim, primordijalnim, božanskim i temeljnim jezikom.

Ali-dedeova razmatranja su usmjerena kako na pitanje porijekla i statusa arapskog jezika tako i na njegov historijski, odnosno dijahronijski razvoj u smislu njegove kodifikacije i ustanovljavanja pravila. Da bismo lakše predstavili, analizirali i razumjeli Ali-dedeovu misao o porijeklu, važnosti i razvoju arapskog jezika, nastojat ćemo je prikazati kroz nekoliko osnovnih pitanja koja ovaj autor razmatra u svom djelu.

PRIMORDIJALNO PORIJEKLO ARAPSKOG JEZIKA I NJEGOV TRANSHISTORIJSKI RAZVOJ U ALI-DEDEOVOM 'AWĀ'ILU

Ali-dede Bošnjak svoja razmatranja porijekla arapskog jezika temelji prvenstveno na raznovrsnim predajama iz islamske tradicije, počev od hadisa Božijeg Poslanika, a.s., kazivanja ashaba i tabi'ina, pa sve do izreka odabranih ljudi i učenjaka. Ne treba zaboraviti upotrebu israilijata na koje se Ali-dede u određenoj mjeri također oslanja, a koji opet ne nude uvijek vjerodostojne informacije, te su diskutabilni sa stanovišta islamske tradicije. Ali-dede razmatra daleku povijest, početak svijeta i postanak prvog čovjeka, a ponekad čak i prelazi granice povijesti i zalazi u područje metafizike. Stoga je u pojedinim slučajevima teško, gotovo nemoguće, utvrditi egzaktnost njegovih tvrdnji.

Jedno od prvih pitanja kojim se bavi Ali-dede Bošnjak u svom djelu jeste pitanje porijekla jezika općenito; to je pitanje koje odavno zaukuplja mislioce i jezikoslovce, a u moderno doba lingviste, sociologe i psihologe. Vodeći se mišljenjima islamskih učenjaka, svoje kazivanje o arapskom jeziku Ali-dede započinje razmatranjem njegovog iskonskog, odnosno božanskog porijekla. Prema Ali-dedeu, arapski jezik je primordijalni jezik. On pojavu jezika povezuje sa prvim stvaranjem, jer, prema njegovom navodu, *prvoizgovoreno je prvostvoreno*. Evo kako on to obrazlaže:

Prvostvoreno slovo je *alif*, a sa njim je stvoreno i tri hiljade i osam kraljevstava u kojima se nalaze stepeni cijelog svijeta. Slova su prvobitno obitavala u tajni Uma u obliku jednog jedinog *alifa*, zbog toga što *alif* svojom snagom i potencijalima predstavlja suštinu svih slova. Komentatori kažu da je ono

što je prvoizgovoreno ustvari i prvostvoreno. To je Prvi muhammedanski um, prvo biće koje je odgovorilo potvrdno u danu kada je postavljeno „A lastu bi Rabbikum“⁶ pitanje. [...] Ademu je prvo objavljen arapski alfabet pomoću kojeg je mogao razumjeti arapski jezik, ali i sve ostale jezike, jer arapski jezik je osnovni jezik, a ostali jezici su iz njega izvedeni. Arapska abeceda se naziva *ḥurūf al-ḥaḡā'*, a nazvana je tako zbog *Knjige slova* objavljene Ademu, a.s. Naime, u jednoj predaji se spominje da su ashabi upitali Poslanika, a.s.: „Božiji Poslaniče, koja knjiga je objavljena Ademu, a.s.“, a on im je odgovorio: „Knjiga riječi.“ Potom su ga upitali: „A kakva je to knjiga?“, a on im je odgovorio: „Alif, bā, tā, ṭā, ḡim...“⁷

Budući da su slova stvorena i obitavala u tajni Uma, možemo zaključiti kako Ali-dede postanak jezika veže za božansko stvaranje. Prema ovoj ideji, slova predstavljaju osnovni i konstitutivni dio jezika, odnosno mehanizma koji će Uzvišeni Bog darovati ljudima kako bi, služeći se njime, mogli uspješno bivstvovati na Zemlji. Arapski jezik se na Zemlji tako prvi put javlja s pojavom prvog čovjeka, Adema, a.s. Iz predočenog se da zaključiti kako je Božije podučavanje Adema, a.s., imenima svih stvari teklo ustvari na arapskom jeziku. Ova poduka podrazumijeva kako poznavanje imena tako i poznavanje suštine svih stvari, odnosno potpuno razumijevanje svih mogućih aspekata i potencijala određenog pojma ili pojave od početka vremena pa sve do Sudnjeg dana. Ovakvo razumijevanje opravdava činjenica da praotac svih ljudi treba da posjeduje znanje kako bi ga mogao prenijeti svojim potomcima od kojih će zavisiti razvoj i opstanak čovječanstva. Ako je sve teklo na arapskom jeziku, a prema navedenim idejama jeste, onda arapski jezik ima nesumnjivo status primarnog jezika čovječanstva. Imam al-Qurṭubī u svom tefsiru, tumačeći ajete koji govore o podučavanju Adema, a.s., imenima svih stvari, zaključuje kako upravo ovaj čin dokazuje tvrdnju da je Adem, a.s., prvi progovorio na arapskom jeziku. Nadalje, isti

⁶ Ali-dede u navedenom citatu spominje *Alast pitanje* koje se odnosi na praiskonsko pitanje – *A lastu bi Rabbikum* – Zar Ja nisam vaš Gospodar? – koje je Uzvišeni Allah postavio dušama u preegzistenciji, odnosno u *ezelu*, dok još nisu bile spojene sa tijelima. Ovaj slučaj je spomenut eksplicitno u Kur'anu: *I kad je Gospodar tvoj iz kičmi Ademovih sinova izveo potomstvo njihovo i zatražio od njih da posvjedoče protiv sebe: "Zar Ja nisam Gospodar vaš?" – oni su odgovarali: "Jesi, mi svjedočimo" – i to zato da na Sudnjem danu ne reknete: "Mi o ovome ništa nismo znali."* Kur'an, 7:172. Kur'anske ajete navodimo u prijevodu Besima Korkuta.

⁷ 'Alā' al-Dīn 'Alī-dada al-Sikatwārī al-Būsawī, *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir*, prvo izdanje, al-Maṭba'a al-'āmira al-šarafīyya, Egipat, 1894, 33. (Dalje: 'Alī-dada al-Būsawī, *Muḥāḍara al-'awā'il...*) Citirane pasaže preuzete iz ovog Ali-dedeovog djela navodimo u vlastitom prijevodu na bosanski jezik.

komentator navodi da je Adem, a.s., čak izrekao i nekoliko stihova na arapskom jeziku u povodu smrti svoga sina Habila.⁸

U drugom pasažu Ali-dede spomenutu *Knjigu slova* navodi pod nazivom *Abū Ġād*, dajući vrlo zanimljivo obrazloženje koje prenosi od islamskih velikana:

Prva knjiga koju je Uzvišeni Allah objavio bila je Knjiga *Abū Ġād*. Imam Suyūṭī prenosi predaju od Ibn ‘Abbāsa, r. a., u kojoj kaže: „Abū Ġād je riječ koja može biti samo i isključivo arapska riječ.“ Postoje razilaženja o pitanju njenog značenja. Ibn ‘Abbās smatra da ova riječ znači *‘Abā Ġaddī*, odnosno *‘Abā Ādam* – što znači Praotac moj je zaboravio, odnosno Adem je zaboravio i prekršio naredbu, to jest odbio da poslušā.⁹

Slijedeći logiku ideje o primarnosti arapskog jezika, Ali-dede, pozivajući se na jednog od najcjenjenijih ashaba, ‘Abd ‘Allāha ibn ‘Abbāsa, konstatuje kako je i prva knjiga koja se pojavila na Zemlji bila na arapskom jeziku. Iz Ibn ‘Abbāsovog tumačenja se može zaključiti da je ime ove knjige preteča naziva arapskog alfabeta (abġad/ebdġed). Koliko je važan arapski jezik svjedoči i Ali-dedeova konstatacija, koju prenosi od imama al-Suyūṭija, u kojoj se tvrdi da je Uzvišeni Allah sve Svoje objave slao na arapskom jeziku:

Prva objava objavljena od Boga spuštena je na arapskom jeziku. Imam Suyūṭī kazuje kako je svaka objava spuštena na arapskom jeziku, ali su je poslanici potom prevodili na jezike naroda kojima su poslani. Sve što je spušteno sa nebesa, spušteno je na jeziku koji se govori na nebesima, a to je arapski jezik. [...] Zbog toga je suvisla i tvrdnja onih koji kaŹu da je svim poslanicima objava dolazila na arapskom jeziku, pa su je oni prevodili na jezik svoga naroda, o čemu govori konkretno sljedeći ajet: *Mi nismo poslali nijednog poslanika koji nije govorio jezikom naroda svoga, da bi mu objasnio*.¹⁰

Dakle, prema Ali-dedeovim navodima, ne samo da je arapski jezik primordijalan, prvi jezik koji se pojavio na Zemlji, već je i jezik svih objava koje su dolazile ljudima. Zanimljivo je da se u ovom slučaju kao argumentom Ali-dede sluŹi ajetom u kojem se na prvi pogled tvrdi upravo suprotno – da su poslanici donosili objavu na jeziku svoga naroda, jer se to da zaključiti iz ajeta *Mi nismo poslali nijednog poslanika koji nije govorio jezikom naroda svoga*. Međutim, ako se ajet pogleda u izvornom obliku, on se može razumjeti tako da su poslanici poslani da

⁸ Iste stihove nekoliko vijekova poslije prenosi i Ali-dede u svom *‘Awā‘ilu...*

⁹ ‘Alī-dada al-Būsawī, *Muġāᡑara al-‘awā‘il...*, 39-40.

¹⁰ Ibid., 27.

na jeziku vlastitoga naroda objašnjavaju i tumače objavu – *li yubayyina lahum* – dok se o samom jeziku objave i načinu njena dolaska ne govori eksplicitno. U ovom slučaju svakako ne namjeravamo dokazivati Ali-dedeove tvrdnje, već naprosto ukazati na mogućnost drugačijeg razumijevanja ajeta. Komentatori Kur’ana, kako oni tradicionalni tako i mnogi drugi, u vezi s ovim ajetom uglavnom eksplicitno naglašavaju upravo maternji jezik poslanikā i njihovih naroda koji je presudan za pravilno razumijevanje objave, a tako i preuzimanje odgovornosti koju objava zahtijeva. U vezi s tim, komentatori ne spominju spuštanje objave na arapskom jeziku. Ali-dedeova tvrdnja je, može se reći, poprilično neobična, kada se zna stav većine tradicionalnih učenjaka o ovom pitanju.

U vezi sa daljnjom genezom arapskog jezika, kod Ali-dede postoji nekoliko različitih i ponekad suprotstavljenih mišljenja potaknutih vjerovatno njegovim temeljitim uvidom u mnoštvo literature koja tretira ova pitanja, a u kojoj se nalaze različiti zaključci. Naime, kako to Ali-dede navodi, arapski jezik se nakon Adema, a.s., razvija u području Šama gdje evoluirao u sirjanski jezik, za njegovo daljnje širenje zaslužan je Nuh, a.s., i njegova porodica koja se nastanila u toj oblasti nakon Sveopćeg potopa i odatle se razgranala na sve strane svijeta. Od tog trenutka kreće i postepeni razvitak arapskog etosa. Tada, mogli bismo reći, počinje nova etapa u razvoju arapskog jezika – period nakon Sveopćeg potopa i ponovnog uzdizanja ljudske civilizacije. O ovom periodu čovječanstva još uvijek ne postoji jedinstven stav, budući da se radi o vremenski veoma udaljenim događajima, tako da je teško utvrditi ne samo protok događaja već i konkretnu vremensku distancu. Ipak, ono što je za nas važno jeste da se za poslanika Nuha, a.s., i njegove sinove veže ime semitskih, odnosno semitsko-hamitskih naroda. Naime, kako to navodi Muftić, naziv *semitski* prvi put je upotrijebio August Ludwig Schlozler na osnovu biblijskog poglavlja „Geneza“ (X, 12), gdje se za neke semitsko-hamitske narode navodi da vuku svoje porijeklo od Sama, odnosno Hama, sinova vjerovjesnika Nuha, a.s.¹¹ Komparativna lingvistika se bavi proučavanjem jezika semitsko-hamitskih naroda, dijeleći ove jezike na semitske, odnosno one jezike koji su brojniji i bliži klasičnom arapskom jeziku, i hamitske, tj. jezike koji predstavljaju udaljeniju varijantu.¹² Zanimljivo je da i Ali-dede na indirektan način pravi podjelu među protoarapskim jezicima, upotrebljavajući pojam

¹¹ Teufik Muftić, *Gramatika arapskog jezika*, Izdavačka kuća „Ljiljan“, Sarajevo, 1998, 7.

¹² Ibid., 8-9.

primarni arapski jezik kao čisti i izvorni arapski jezik. On također često upotrebljava pojam sirjanski jezik – *al-siryāniyya*, kako bi označio jezik nastao u području Šama, koji predstavlja neku vrstu sekundarnog arapskog jezika. Evo kako Ali-dede sažima genezu arapskog naroda i njihovog jezika:

Nakon što je Adem stigao na Zemlju, govorio je čistim arapskim jezikom kojim se služio i u Džennetu, ali kako je vrijeme prolazilo, ovaj jezik je postepeno evoluirao u sirjanski, koji se ovako naziva zbog područja Sirije u kojem se prvi put javlja. Na ovom području se nastanio i Nuh, a.s., sa svojom porodicom nakon Potopa. Svi koji su sa Nuhom, a.s., bili na Lađi govorili su primarni arapski jezik. Kada su sišli sa Lađe, Iram ibn Sām je oženio jednu od Nuhovih, a.s., kćerki, pa se od njih arapski jezik proširio ovim područjem, dok je sirjanski ostao u upotrebi kod potomaka 'Arfaḥšada ibn Sāma. Tako je bilo sve do pojave plemena Qaḥṭān čija je prapostojbina najvjerojatnije bila u Jemenu. Oni predstavljaju izvorne Arabljane.¹³

Iz citiranog pasaža da se uvidjeti kako je Ali-dede koncentriran na rodoslovlje Nuhovog, a.s., sina Sama, dakle na semitski ogranak semitsko-hamitskih naroda, odnosno ogranak od kojeg potječu izvorni Arabljani i primarni arapski jezik. Kada je u pitanju sirjanski jezik koji Ali-dede anticipira izvornom arapskom jeziku, poznat i kao sirijski aramejski (siro-aramijski) i klasični sirijski (u svom književnom i liturgijskom obliku), to je oblik aramejskog jezika koji se pojavio tokom prvog stoljeća nove ere iz lokalnog aramejskog dijalekta kojim se govorilo u drevnoj regiji Osroene, sa središtem u gradu Edessa. Tokom ranohrišćanskog perioda postao je glavni književni jezik različitih hrišćanskih zajednica koje govore aramejskim jezikom u regiji drevne Sirije i na Bliskom Istoku.¹⁴

Prema Ali-dedeovom navodu, čisti arapski jezik koji su govorili svi koji su bili na Nuhovoj, a.s., lađi, svoju genezu nastavlja preko njegovog unuka, Irama sina Samovog, i njegove supruge, dok sirjanski jezik ostaje u upotrebi kod Arfaḥšada ('Arfaḥšad), drugog Samovog sina. Prema *Knjizi postanka*, Arfaḥšad ili Arpaksad je bio jedan od pet Samovih sinova, za kojeg se tvrdi da je podigao i utemeljio drevni grad Ur. Ali-dede ne posvećuje mnogo pažnje ovom ogranku Nuhove, a.s., porodice, već se okreće daljnjem razmatranju razvoja primarnog arapskog etosa, konstatujući kako je pleme Qaḥṭān, čija je prapostojbina bila u današnjem području Jemena, ustvari prvo pleme čistih Arabljana. Tradicionalna

¹³ 'Alī-dada al-Būsnawī, *Muḥāḍara al-'awā'il...*, 35.

¹⁴ Više vidjeti u: John F. Healey, "Syriac", *The Semitic Languages: An International Handbook*, Walter de Gruyter, Berlin-Boston, 2012, 637-652.

arapska genealogija dijeli Arape na Kahtanite, potomke Qaḥṭāna, i Adnanite, potomke ‘Adnāna. Obično se smatra da su Kahtaniti bili preteče svih Arapa, iako su Adnaniti Arapi koji su potekli od Ismaila preko Adnana. Narod Kahtanita podijeljen je u dvije podskupine, Ḥimyar i Kaḥlān.¹⁵

Ovdje svakako treba spomenuti čovjeka po kome je, kako to tvrde tradicionalni arapski izvori, arapski jezik dobio ime, a to je Ya‘rub ibn Qaḥṭān. Njega spominje i Ali-dede: „Prvi čovjek koji je govorio arapskim jezikom zvao se Ya‘rub ibn Qaḥṭān i po njemu je arapski jezik dobio ime. Smatra se da je i narod Ad govorio arapskim jezikom, ali ne čistim, već nekim svojim posebnim dijalektom.“ Ibn Hišām u svom djelu *al-Tiğān fī mulūk al-Ḥimyar* navodi da je Ya‘rub ibn Qaḥṭān ibn Hūd ibn ‘Ābir ibn Šāliḥ ibn ‘Arfaḥšad ibn Sām čovjek koji je doveo Arape u oblast Jemena i naselio ih na tom području. Smatra se da je on bio jedan od prvih arapskih kraljeva čije se porijeklo preko njegovog oca Qaḥṭāna direktno veže za poslanika Huda, a.s. Al-Bayhaqī navodi kako se Ya‘rub ibn Qaḥṭān sa svojom skupinom sljedbenika izdvojio od „raspršenih“ Arabljana iz Babilona (*al-‘Arab al-mubalbala al-bādi’a*) i naselio se u Jemenu, te da je on prvi čovjek koji je govorio arapskim jezikom (*al-‘arabiyya al-mubayyina*).¹⁶ Raspršeni Arabljeni koje spominju izvori su Arapi koji su živjeli u području Babilona iz kojeg su se raširili dalje po svijetu, tačnije emigrirali su u područje Šama, Arabijskog poluotoka i Egipta. Njihova migracija se u predajama veže za početak metamorfoze jezikā, odnosno vrijeme kada od jednog primarnog i Bogom danog jezika nastaje mnoštvo drugih. U arapskim izvorima ovaj fenomen se naziva *tabalbul al-’alsun*, što u prijevodu znači *jezička konsternacija*, odnosno svojevrсна pometnja jezikā uzrokovana naglo stvorenom atmosferom zapanjenosti većeg broja ljudi koji su svjedočili rušenju Babilonske kule. Ali-dede također spominje ovaj događaj:

Al-‘Askarī u svojoj *Historiji* navodi predaju koja se prenosi od Anasa, r. a., koji kaže: „Kada je Allah ljude nastanio u oblasti Babilona poslao im je vjetar, pa su se ljudi okupili na jednom mjestu, pitajući se zašto su tu nastanjeni. Tada su čuli glas koji doziva: „O Ya‘rube sine Qaḥṭānov sine Hudov, ti si Hud.“ Tada je on prvi put progovorio na arapskom jeziku. Glas je dozivao

¹⁵ Abdullah Shaikh, *Biography of the Prophet*, Maktaba Dār al-salām, Riyāḍ, 2006, 62.

¹⁶ Navedeno prema: Ibn Sa‘īd al-Andalusī, *Našwa al-ṭarb fī tāriḥ al-‘Arab fī al-ğāhiliyya*, tom I, priredio Nusrat ‘Abd al-Raḥmān, Maktaba al-’Aqṣā, ‘Ammān, s. a., 87-88.

na ovom jeziku sve dok se nije podijelio na sedamdeset i dva jezika. Potom je glas utihnuo, pa je među svijetom nastala gungula (*tabalbul*), i tako je Babilon dobio ime. Poslije toga jezici su se počeli međusobno razlikovati.¹⁷

Ali-dedeova verzija se unekoliko razlikuje od maločas navedenih, ali u suštini se podudara sa predajama koje Babilon vežu za početak razvoja različitih jezika, s tim što Ali-dede stavlja naglasak na arapski jezik i njegov razvoj, čije početke veže za Ya‘ruha ibn Qaḥṭāna i njegovu grupu sljedbenika. Inače, jedinstveni jezik čovječanstva je spomenut i u Bibliji, u pripovijesti o Kuli babilonskoj, koja započinje tvrdnjom: „Sva je zemlja imala jedan jezik i riječi iste.“ Potom slijedi prikaz dramatične pometnje jezika (stvaranja brojnih jezika) i rušenja Kule babilonske kao posljedice te zbrke u do tada složnom i jedinstvenom čovječanstvu.¹⁸

Kada je u pitanju razvoj arapskog jezika u daljoj historiji, Ali-dede najčešće početke razvoja gramatički uređenog arapskog jezika veže za poslanika Ismaila, a.s. Prema navodima iz njegovog djela, ovaj poslanik je prvi progovorio dijalektom na kojem će kasnije biti objavljen Kur’an. Bio je to oblik arapskog jezika koji će kasnije nestati, da bi se ponovo pojavio sa dolaskom poslanika Muhammeda, a.s. Evo kako to Ali-dede pojašnjava:

Prvi čovjek koji je govorio uređenim arapskim jezikom, poštujući pravila njegove strukture, kompozicije i jasnog izražavanja, bio je Ismail, a.s. On je govorio izvornim arapskim jezikom, istim onim jezikom na kojem će biti objavljen Kur’an. Ibn ‘Abbās kaže: „Kada je Ibrahim, a.s., poslao Ismaila i njegovu majku Hadžeru put Mekke, pored njih je prošla skupina ljudi iz plemena Ğurhum. Nakon što su ih vidjeli, spustili su se k njima i nastanili se u dolini u kojoj su se njih dvoje nalazili. Kada je Ismail porastao, od njih je naučio arapski jezik, a Uzvišeni Allah mu je omogućio da ga izgovara na najljepši način, tako da je njegov govor postao jedno od čuda arapskog jezika.¹⁹

Ali-dede više puta spominje drevno arapsko pleme Ğurhum, vežući ga za razvoj arapskog jezika. U ovom slučaju, ovo pleme je zaslužno za Ismailovo, a.s., učenje arapskog jezika. Pleme Ğurhum, odnosno Banū Ğurhum, bilo je drevno arapsko pleme na Arapskom poluotoku. Prema arapskim izvorima, ovo pleme je pružilo zaštitu Hadžeri i njenom sinu

¹⁷ ‘Alī-dada al-Būsnawī, *Muḥāḍara al-‘awā’il...*, 36.

¹⁸ Navedeno prema: Ante Periša, „Duhovi i Kula babilonska. Jezična raznolikost i međusobno razumijevanje“, *Jezik : časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, Vol. 64, No. 3-4, 2017, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2017, 92.

¹⁹ ‘Alī-dada al-Būsnawī, *Muḥāḍara al-‘awā’il...*, 34.

Ismailu, koji će se poslije oženiti jednom od žena iz ovog plemena, Ra‘la bint Mudād ibn ‘Amr ibn Ğurhum, dalekim potomkom Qaḥṭāna preko Ḥimyara.²⁰ Ali-dede Ismailov arapski jezik smatra najčišćim oblikom arapskog jezika, jer će na istom tom jeziku poslije biti objavljen Kur’an. Ovaj jezik je potom nestao, da bi se pojavio ponovo tek sa dolaskom Muhammeda, a.s., kome je objavljen Kur’an. Tako Ali-dede arapskom jeziku još i prije objave Kur’ana pripisuje oreol svetosti, jer se da zaključiti kako su svi ostali oblici arapskog jezika sve do pojave Kur’ana manjkavi i nesavršeni, dok je Ismailov jezik i jezik Kur’ana savršen. U prilog tome Ali-dede navodi i hadis Poslanika, a.s., u kojem se kaže: „Jezik Ismaila, a.s., bio je nestao, pa mi je došao Džibril i podučio me ovom jeziku, te sam ga ja zapamtio. Moj ummet mi je predstavljen kroz vodu i glinu, i podučan sam imenima svih stvari, kao što je njima bio podučan i Adem.“

DALJNI RAZVOJ ARAPSKOG JEZIKA

Za daljnji dijahronijski razvoj arapskog jezika predstavljen u Ali-dedeovom djelu mogli bismo reći da se više ne veže za metafizičke dimenzije, drevna predanja i Božije poslanike, a.s., već za ljude koji su doprinijeli razvoju i kodifikaciji arapskog jezika i pisma. Kao što smo već naglasili, „ismailijski“ arapski jezik, isti onaj na kojem će biti objavljen i Kur’an, javlja se ponovo sa pojavom Muhammeda, a.s. Možemo reći da od tog trenutka počinje novo doba arapskog jezika i njegovog razvoja, jer će se od tada arapski jezik razvijati pod snažnim utjecajem Kur’ana i njegova stila. Ipak, Ali-dede se osvrće i na prijeislamski period razvoja arapskog jezika i spominje nekoliko osoba koje su govorile gramatički uređenim arapskim jezikom i iskazali se u tom polju, ili su doprinijeli razvoju arapskog pisma. U prvom redu on spominje Imru’ al-Qaysa kao najuspješnijeg predislamskog pjesnika, te Ḥarb ibn ‘Umayyu kojeg smatra jednim od prvih ljudi koji su pisali na arapskom jeziku:

Prvi Arabljanin koji je pisao na arapskom jeziku bio je Ḥarb ibn ‘Umayya. Prenosi se da je Ibn ‘Abbāsu jednom prilikom neko rekao: „O Kurejšije, odakle vam arapsko pismo, od koga ste ga uzeli prije nego što je Allah poslao Muhammeda, a.s., sa Objavom?“ Rekoše: „Uzeli smo ga od Ḥarba ibn

²⁰ Abdullah Shaikh, *Biography of the Prophet...*, 66.

’Umayye.“ „A od koga ga je on dobio?“ „Od ‘Abd ’Allāha ibn Ğad’āna, a on ga je naučio od Hudovog, a.s., pisara Objave.“²¹

Kako navodi Ḥassān Tammām, arapsko pismo je u Mekku stiglo posredstvom trgovačkih i religijskih veza koje su njeni stanovnici održavali sa mnogim okolnim plemenima i gradovima, što znači da za upotrebu i razvoj arapskog pisma presudnu ulogu nisu odigrali poetski festivali niti književnost uopće, jer se poezija, kao što je poznato, nije zapisivala već pamtila i usmeno prenosila. To je jedan od razloga zašto je veoma teško utvrditi tačno vrijeme početka pismenosti u Hidžazu, iako je pismenost prethodila i samoj trgovini. Smatra se da su antički Arabljeni koji su pripadali plemenima Manādīra i Ğassān (Lahmidi i Gasanidi) još od davnina svoje pismo kreirali izvodeći različite oblike slova iz ostalih semitskih pisama, prvenstveno sirjačkog i nabatejskog, te ga potom proširili Arapskim poluotokom putem trgovine i religije. Tada je uspostavljen i specifičan redosljed slova, odnosno stara arapska abeceda koja je imala redosljed iskazan u ovim riječima *abġad hawwaz ḥuṭṭī kaluman sa’fuṣ* itd., odnosno alif, bā, ġim, dāl, hā, wāw, zā, ḥā, ṭā, yā, kāf, lām, mīm, nūn, sīn, ‘ayn, fā, šād...²²

Osoba koju Ali-dede spominje kao prethodnika Ḥarb ibn ’Umayye, ‘Abd ’Allāh ibn Ğad’ān (umro 590), bio je također jedan od velikana plemena Kurejš, vojskovođa u poznatom ratu *al-Fiġār*.²³ Ibn Ğad’ān je u historiji ostao zapamćen po svojoj velikodušnosti i dobročinstvu prema siromašnim. Predaje bilježe da je u ranoj mladosti imao običaj da otima od bogatih kako bi dao siromašnim.²⁴ Ḥarb ibn ’Umayya ibn ‘Abd Šams je bio jedan od velikana i vladara iz plemena Kurejš, otac poznatog ashaba, a kasnije i utemeljitelja dinastije Umajada, Abū Sufyāna, te djed Mu’āwiye, prvog umajadskog halife. U historiji arapskog jezika ostaju dileme da li je zaista Ibn ’Umayya bio prvi koji je pisao na arapskom jeziku, jer su poznate zlatne arabljanske ode – *al-Mu’allaqāt* – bile ispisivane zlatnim slovima i vješane na Kabu nekoliko generacija prije

²¹ ‘Alī-dada al-Būsnawī, *Muḥādāra al-’awā’il...*, 40-41.

²² Tammām Ḥassān, *al-Luġa al-’arabiyya bayn al-mi’yāriyya wa al-waṣfiyya*, ‘Ālam al-kitāb, al-Qāhira, 2000, 136-137.

²³ *Ḥarb al-Fiġār* je bio sukob između arabljanskih plemena koji se odvijao krajem šestog stoljeća n. e., i to u periodu od četiri godine tokom vladavine al-Nu’māna III (580–602). Na jednoj strani je bio savez plemena Qays i ‘Aylān, a na drugoj Kurejš i Kinān. Osnovni uzrok ovog rata bila je kontrola trgovačkih kanala i prihoda u Nedždu.

²⁴ Muḥammad Luṭfī Ğumu’a, *Tawra al-islām wa baṭal al-’anbiyā’*, Hindawi, Windsor England, 2020, str. 399.

Ibn 'Umayye.²⁵ Ali-dede potom posvećuje pažnju razvoju arapskog jezika nakon dolaska islama, spominjući neke od najzaslužnijih osoba za njegovu kodifikaciju i uspostavu pravila, te proučavanja specifičnih lingvističkih grana. U prvom redu spominju se 'Alī ibn Abī Ṭālib i Abū 'Aswad al-Du'alī kao začetnici arapske gramatike:

'Alī ibn Abī Ṭālib je prva osoba koja se bavila arapskom gramatikom. U jednoj predaji Abū 'Aswad al-Du'alī navodi sljedeće: „Jedne prilike sam ušao kod 'Alīja ibn Abī Ṭāliba, r. a., i zatekao ga potpuno okupiranog mislima, pa sam ga upitao: „O čemu razmišljaš, velikodostojniče?“ On mi je odgovorio: „Čuo sam kako narod ovdje pogrešno izgovara i sastavlja rečenice, pa sam odlučio da napišem knjigu u kojoj bih obrazložio osnove arapskog jezika.“ Na to sam mu rekao: „Ako to uradiš, preporodit ćeš nas i ostaviti arapski jezik da zauvijek postoji među nama.“ Kada sam nakon nekog vremena ponovo došao do njega, on mi je pružio list na kojem je bilo napisano: „U ime Allaha Milostivog Samilosnog. Govor/iskaz se sastoji od imenice, glagola i znaka. Imenica služi da ukaže na onoga koji je imenovan, glagol nas obavještava o onome što imenovani čini, dok znak ukazuje na značenje i ne pripada ni imenicama ni glagolima.“ Potom mi je rekao: „Ponavljaj ovo i koliko možeš proširi znanje. I znaj, Abū 'Aswade, da stvari posjeduju tri aspekta: vidljivi, nevidljivi i još jedan koji nije ni vidljiv ni nevidljiv.“ [... Abū 'Aswad al-Du'alī je prvi radio na uspostavljanju gramatičkog sistema u arapskom jeziku.²⁶

Prema tradicionalnim arapskim izvorima, Abū 'Aswad al-Du'alī je bio prisan prijatelj 'Alīja ibn Abī Ṭāliba i zagovornik njegovog prava na hilafet. Al-Du'alīju se pripisuju zasluge za uspostavljanje gramatičkog i sintaksičkog sistema u arapskom jeziku, upotreba dijakritike u pisanju, te da je napisao najranije rasprave o arapskoj lingvistici i gramatici (naḥw). Ibn al-Nadīm u svom djelu *Kitāb al-fihrist* u poglavlju o gramatici i gramatičarima spominje al-Du'alīja, navodeći kako većina učenjaka smatra da je upravo on utemeljitelj arapske gramatike.²⁷ U prilog ovoj tvrdnji Ibn al-Nadīm navodi jedan zanimljiv događaj, koji prenosi od Muḥammada ibn Ishāqa, koji kazuje kako je u gradu Ḥadīṭa²⁸ živio čovjek po imenu Muḥammad ibn al-Ḥusayn, nadaleko poznat po svojoj veličanstvenoj biblioteci i zbirci starih knjiga i rukopisa kakva se rijetko

²⁵ Tammām Ḥassān, *al-Luġa al-'arabiyya...*, 137.

²⁶ 'Alī-dada al-Būsawī, *Muḥāḍara al-'awā'il...*, 104-105.

²⁷ Ibn al-Nadīm, *al-Fihrist*, Dār al-ma'ārif, Bayrūt, s. a., 59.

²⁸ Pretpostavljamo da se radi o gradu Ḥadīṭa (حديثة) koji se nalazi u zapadnoj iračkoj provinciji al-'Anbār, oko 240 km sjeverozapadno od Bagdada. To je poljoprivredni grad smješten na rijeci Euftrat.

viđa. Među knjigama i rukopisima se nalazio i određeni broj djela koja se tiču arapske gramatike i sintakse, knjige o filologiji i književnosti i drevne knjige. Među mnoštvom vrijednih knjiga i rukopisa ovjerenih pečatima i potpisima poznatih učenjaka i autoriteta izdvajali su se mushaf Ḥālida ibn Abī al-Hayyāga,²⁹ prsnog prijatelja ‘Alīja ibn Abī Ṭāliba, rukopisi Hasana i Husejina, r. a., te različiti dokumenti i ugovori potpisani od strane halifa i muslimanskih vladara. Među znamenitim rukopisima su bila i djela iz gramatike i sintakse arapskog jezika velikana ovih disciplina poput Abū ‘Amra ibn al-‘Alā’a, Abū ‘Umara, al-Šaybānija, al-’Asma’ija, Sībawayha itd. Međutim, ono što je zaista zapanjilo Ibn Ishāqa jeste dio rukopisa ispisan na nekoj vrsti kineskog papira na kojem se jasno vidjelo da se radi o raspravi iz arapske gramatike, tačnije o pravilima vezanim za subjekat i predikat koja je ustanovio Abū ’Aswad al-Du’alī. U rukopisu se nalazilo mnoštvo komentara ispisanih jednih ispod drugih koje su unosili različiti prepisivači.³⁰ Ipak, ne smatraju svi historičari da je al-Du’alī zaslužan za uspostavu arapske gramatike, već samo za usavršavanje arapskog pisma. Naime, Šawqī Dayf smatra da zasluge za početak sistematizacije arapske gramatike pripadaju Ibn Abī Ishāqu i njegovim učenicima.³¹ ‘Abd ’Allāh ibn Abī Ishāq al-Ḥaḍramī (u. 735) bio je poznat kao najstariji gramatičar arapskog jezika. Smatra se da je napisao prvu sveobuhvatnu gramatiku, preporučujući korištenje beduinskog dijalekta koji se smatrao “najčišćom” varijantom arapskog jezika. Također je bio poznat kao jedan od najistaknutijih stručnjaka za različite kiraete.³²

Kada su u pitanju ostali jezikoslovci koji se ističu kao prvi ili iznimni učenjaci u nekoj od lingvističkih disciplina, Ali-dede spominje još nekoliko imena. U vezi s arapskom morfologijom, naprimjer, navodi Mu‘āḍa ibn Muslima kao prvog gramatičara koji je pisao o ovoj disciplini. Mu‘āḍ ibn Muslim al-Harrā’ al-Naḥwī al-Kūfī (umro 803) bio je jedan od istaknutih prenosilaca hadisa i poznavalaca kiraeta, učenik Muḥammada ibn Ka‘ba al-Qarzija. Pred Ibn Muslimom je učio i od nje ga prenosio hadise poznati al-Kisā’i. Smatra se utemeljiteljem arapske morfologije i autorom koji je dao veliki doprinos u arapskoj gramatici,

²⁹ Ḥālīd ibn Abī al-Hayyāg je bio jedan od najpoznatijih i najuspješnijih umajadskih pisara i prepisivača. Prepisao je veliki broj knjiga, među kojima i mnoštvo mushafa i djela o teđzvidu. Njegovo najpoznatije djelo je *Biografija al-Wālida ibn ‘Abd al-Malika*.

³⁰ Ibn al-Nadīm, *al-Fihrist*..., 61.

³¹ Teufik Muftić, *Gramatika arapskog jezika*..., 20.

³² Abū Barakāt Kamāl al-Dīn al-’Anbārī, *Nuzha al-’alibbā’ fi ṭabaqāt al-’udabā’*, Dār al-fikr al-’arabī, al-Qāhira, 1998, komentar: Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, 27.

iako nije pronađeno nijedno njegovo cjelovito djelo. Tradicija je zabilježila da je veoma dugo živio, toliko da su o dužini njegovog života pjesnici skladali stihove.³³

Prvi učenjak iz Kufe koji je napisao knjigu o arapskoj gramatici bio je Abū Ġa‘far al-Ru‘āsī. Abū Ġa‘far Muḥammad ibn al-Ḥasan al-Ru‘āsī al-Kūfī (umro 803) savremenik je spomenutog Mu‘āda ibn Muslima. Rodio se u Basri, ali nije poznata tačna godina njegovog rođenja. Bio je Jevrej koji je konvertirao u islam još kao mladić. Njegov najpoznatiji učitelj je bio ‘Īsa ibn ‘Umar al-Ṭaqaḫī, iznimni poznavatelj arapskog jezika i dijalekata, te stručnjak u oblasti kiraeta. Al-Ru‘āsī se preselio u Kufu i tu utemeljio školu za izučavanje arapske gramatike. Kao što je već rečeno, tradicija ga bilježi kao prvog učenjaka iz Kufe koji je napisao knjigu iz arapske gramatike koja je nosila naziv *al-Fayṣal*. Poznati učenjak, pjesnik i lingvista, utemeljitelj arapske metrike, al-Ḥalīl (umro 789) zatražio je od al-Ru‘āsija da mu pošalje knjigu u Basru kako bi stekao uvid u nju, što je ovaj i učinio. Ova knjiga je ostavila veliki utjecaj na gramatičare iz Kufe. Osim ovog djela, al-Ru‘āsī je napisao još mnogo knjiga, među kojima se izdvajaju *Ma‘ānī al-Qur‘ān* i *al-Taṣṣīr*.³⁴

Ali-dede navodi da je prvi učenjak koji je diferencirao morfologiju od sintakse bio Abū ‘Uṭmān al-Māzanī. Abū ‘Uṭmān Bakr ibn Muḥammad ibn ‘Uṭmān al-Māzanī se smatra jednim od najistaknutijih učenjaka i gramatičara svog vremena iz Basre, te šejhom šeste klase Basranske lingvističke škole. Njegovi učitelji bili su poznati arapski gramatičari Abū ‘Ubayda i al-‘Asma‘ī, a njegov najpoznatiji učenik bio je al-Mubarrid. Prvi je lingvista koji je napisao zasebno djelo iz arapske morfologije pod nazivom *Kitāb al-taṣrīf* (čuveni *al-Taṣrīf*), čime je, između ostalog, doprinio specificiranju ove discipline kao posebne gramatičke oblasti. Napisao je mnogo djela od kojih se, pored navedenog, izdvajaju *al-Alif wa al-lām*, *al-‘Arūd* i *al-Qawāfī*. Za njega je Ibn Qutayba rekao: „Nisam vidio niti jednog gramatičara da toliko liči na pravnika osim Ḥayyāna ibn Hilāla i al-Māzanija.“³⁵

Osim najvažnijih učenjaka i djela vezanih za arapski jezik i njegovu gramatiku, Ali-dede također spominje osobe i događaje koji su indirektno vezani za arapski jezik i njegov razvoj, kao što su halifa al-Saffāḥ, kojeg navodi kao prvog vladara koji je naredio da se na arapski jezik prevedu

³³ Abū ‘Abbās Šams al-Dīn Aḥmad, *Wafayāt al-a’yān wa ‘anbā’ abnā’ al-zamān*, Dār ṣādir, Bayrūt, 1977, komentar: Iḥsān ‘Abbās, 218.

³⁴ Abū Barakāt, *Nuzha al-‘alibbā’ fī ṭabaqāt al-‘udabā’...*, 56.

³⁵ Ibid., 162-163.

neka knjiga, i to *Kelila i Dimna*, ili abasidski halifa al-Ma'mūn koji je naredio da se na arapski jezik prevede veliki broj djela grčke filozofije.

ZAKLJUČAK

Nakon što smo stekli uvid u Ali-dedeovu prezentaciju dijahronijskog razvoja arapskog jezika, mogli bismo reći da postoje četiri osnovne postavke o porijeklu i razvoju arapskog jezika i to:

1. *Primordijalni arapski jezik* – onaj koji transcendiraju ovu stvarnost, dakle božanski, jezik meleka i duša u preegzistenciji, te jezik kojim je govorio Adem u Džennetu;
2. *Transhistorijski arapski jezik* – prvi i primarni jezik čovječanstva do trenutka „pometnje jezika“;
3. *Historijski arapski jezik* – jezik antičkih Arabljana koji se razvijao do pojave islama;
4. *Klasični arapski jezik* – jezik na koji je ključni utjecaj ostavio Kur'an.

Vidjeli smo da Ali-dede arapski jezik pozicionira ne samo u praskozorje čovječanstva već i u preegzistenciju, odnosno područje božanskog. Naravno, Ali-dede nije pionir u ovakvim shvatanjima, on se vodio idejama i teorijama mnoštva učenjaka iz različitih oblasti islamskih nauka koji su zastupali ove stavove. S druge strane, slične ili pak iste stavove imaju sve objavljene religije, pozicionirajući jezik svog svetog pisma (npr. hebrejski u judaizmu i kršćanstvu) kao primarni i božanski. Kada su razmatrali porijeklo i važnost arapskog jezika, islamski učenjaci su u prvom redu svoje stavove temeljili na Kur'anu i Hadisu. Kur'an je objavljen na arapskom jeziku i to on sam striktno naglašava, što znači da ovaj jezik nije slučajno odabran da se kroz njega Uzvišeni Bog obrati ljudima, pri čemu se naglašava jasnoća arapskog jezika:

*Kur'an je, sigurno, objava Gospodara svjetova; donosi ga povjerljivi Džibril na srce tvoje, da opominješ na jasnom arapskom jeziku.*³⁶

I na drugim mjestima Kur'an je opisan kao *Qur'ānan 'arabiyyan* – Kur'an na arapskom, *ḥukman 'arabiyyan* – mudrost na arapskom, ili *lisānan 'arabiyyan* – knjiga na jeziku arapskom. Kako to primjećuje Izutsu, jedan od najkarakterističnijih i najuočljivijih znakova sve tri velike religije semitskog porijekla – judaizma, kršćanstva i islama – jeste

³⁶ Kur'an, 26:192-195.

upravo pogled, zajednički svima njima, da sam historijski izvor, krajnje jamstvo istine religijskog iskustva vjernika, počiva u ovoj početnoj činjenici Božijeg objavljivanja Samog Sebe ljudima. I u islamu, objava (*waḥy*) znači da Bog *govori*, da je Sebe otkrio posredstvom jezika i to ne u nekom misterioznom ne-ljudskom jeziku, već u jasnom, ljudima razumljivom jeziku. Stoga nije nikakvo čudo što je islam morao od samog početka biti do kraja svjestan jezika.³⁷ Dakle, svetost arapskog jezika nije i ne može biti upitna u islamu, pa ne treba da čudi ni Ali-dedeova posvećenost njemu. Pitanje porijekla i statusa arapskog jezika u islamskoj tradiciji može se dovesti u vezu sa raspravama koje daleko nadilaze lingvistiku i gramatiku i zalaze u područje islamskog kelama, odnosno spekulativne teologije i islamske filozofije – ova pitanja su vezana za islamsko shvatanje Boga i Njegovih svojstava. Ona su polučila i raspravu o Božijem govoru općenito, što je rezultiralo poznatom raspravom o stvorenosti Kur'an između mu'tazilita i Aḥmada ibn Ḥanbala. Suština rasprave bilo je pitanje da li je Kur'an stvoren ili je direktni Božiji govor. Racionalistima kakvi su bili mu'taziliti nije bio prihvatljiv stav da Allah objavljuje Kur'an kao Svoj govor, već da ga stvara kao što stvara i ostala stvorenja. Kao što smo rekli, ove rasprave su odveć opsežne i komplikovane da bi se na njih ukratko moglo ukazati, a prevazilaze i područje našeg istraživanja, pa ih nećemo dalje elaborirati. Za nas je važna činjenica da Ali-dede u svojim navodima nikada ne dovodi u pitanje božanski karakter arapskog jezika, za njega je to neka vrsta aksioma o kojem se ne raspravlja – zbog toga on najviše pažnje i posvećuje upravo ovoj, metafizičkoj dimenziji. I ne samo to, nego u svojim razmatranjima čak i ne spominje mu'tazilitska mišljenja i ne tretira ih uopće. Kada je u pitanju ovaj problem, Ali-dede se oslanja na mnoštvo tradicionalnih i sufijskih autoriteta, ali i učenjaka islamske filozofije.

Ono što je također važno napomenuti jeste da Ali-dede često naglašava kako je prvi čovjek, praotac čovječanstva govorio arapskim jezikom. Ovu tvrdnju Ali-dede ponavlja mnogo češće nego sve ostale vezane za pitanja jezika, i to ne samo u poglavljima posvećenim ovoj i srodnim temama već i u poglavljima koja se ne tiču direktno jezika. Pitanje prvog čovjeka koji je progovorio na arapskom jeziku stāro je pitanje koje se postavlja vijekovima, a aktuelno je čak i danas. Ova pitanja zaokupljala su mnoge učenjake koji su u hadisima i ostalim tradicionalnim izvorima tražili odgovore. Među učenjacima fikha, naprimjer, postoji konsenzus

³⁷ Vidjeti: Toshihiko Izutsu, *Bog i čovjek u Kur'anu*, preveo s engleskog Enes Karić, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2019, 208.

da Poslanik, a.s., nije nigdje konkretno ukazao na Adema, a.s., kao prvog čovjeka koji je govorio arapskim jezikom, što znači da ne postoje relevantni hadisi koji tretiraju ovu temu. O ovom pitanju u hadisima se najčešće spominje Ismail, a.s., kao prvi čovjek koji je govorio gramatički uređenim arapskim jezikom.

Neka vrsta prelaza sa metafizičkih na historijske aspekte, kada je u pitanju arapski jezik, kod Ali-dede se dešava kada arapski jezik historijski kontekstualizira i pozicionira ga u konkretno vrijeme. Tu je, dakako, najzanimljivija ideja prema kojoj je arapski jezik primarni jezik ljudskoga roda, iz kojeg su ishodili svi ostali jezici, i to nakon već spomenute *babilonske pometnje*. Svoje tvrdnje potkrepljuje mnoštvom predanja preuzetih iz različitih djela islamskih učenjaka, ali upotrebljava i israilijate, kao i usmena predanja i legende drevnih naroda. Budući da i drugi narodi jezik svoga svetog pisma smatraju primarnim ljudskim jezikom, možemo zaključiti da je Ali-dede, kombinirajući spomenuta predanja i koristeći se logikom o božanskom porijeklu arapskog jezika, došao do zaključka da je to, konsekvantno, i prvi jezik koji se pojavio na Zemlji. Ova pitanja spadaju u domen spekulativne teologije i s lingvističkog aspekta gledano nisu relevantna, jer je veoma teško dokazati naučnom i empirijskom metodom koji je jezik bio prvi na Zemlji. Također, ni Kur'an ni Hadis ne nameću vjerovanje u prvotnost arapskog jezika među ljudima, tako da vjerniku ostaje izbor da vjeruje ili ne vjeruje u ovu tvrdnju. Međutim, historičari jezika ovdje nailaze na mnoge prepreke, jer nauka do sada nije utvrdila, a pitanje je hoće li ikada utvrditi, koji je bio prvi jezik koji su ljudi koristili. Još uvijek ne postoji konsenzus ni o pitanju starosti ljudske vrste, a kamoli jezika. Naime, najstarijim pisanim izvorom zasad se smatra glinena pločica iz Kiša (Sumer), na čijem se licu i naličju nalaze urezani slikovni natpisi – piktogrami. Oni sadrže znakove za glavu, ruku i nogu, za saonice i za neke brojeve. Ovom pismu na pločicama prethodio je sistem jednostavnih oznaka urezanih na površinu šuplje glinene kugle. U njoj su se držali mali glineni znakovi koji su predstavljali različitu robu (koze, ovce, vrčeve itd.). Znakovi urezani na površinu bilježili su sadržaj kugle-posude. Moguće je da su Sumerani još i ranije sličnim rudimentarnim pismom pisali na nekom organskom materijalu koji se nije sačuvao. No, isto tako je moguće da nisu Sumerani izumili pismo, nego da su ga preuzeli od nekog starijeg, još neidentificiranog naroda koji je naseljavao Mezopotamiju prije njih.³⁸

³⁸ Nakon što su u Tartariji (Transilvanija, Rumunjska) otkrivene slične pločice s gotovo identičnim piktogramima, a koje su se nakon analize radioaktivnog ugljika poka-

Pometnja jezīkā u arapskoj tradiciji i literaturi se naziva *tabalbul al-'alsun* i uglavnom se odnosi na pojavu različitih jezika koji su ishodili iz jednog jedinstvenog jezika. Mnoge predaje slučaj različitih jezika dovede u vezu sa Božijom kaznom nad Nuhovim, a.s., potomcima koji su se uzoholili i izgradili Babilonsku kulu čiji su vrhovi trebali da dosežu do samih nebesa.³⁹ Od tog trenutka ljudski rod se više neće jednostavno razumjeti i počet će govoriti različitim jezicima, te će se u konačnici i udaljiti jedni od drugih. Ovo kazivanje, koje je prisutno i u drugim tradicijama, dakako uz određene krucijalne razlike, ostaje kao neka vrsta legende ili sekvence u kulturalnom pamćenju Arapa, koja se spominje kada se govori o prapočecima arapskog jezika.

Ali-dede najmanje pažnje posvećuje predislamskom periodu u razvoju arapskog jezika i ne osvrće se na poznate pjesnike i govornike iz ovog doba. Tu spominje samo Imru' al-Qaysa kao najboljeg pjesnika i još nekoliko osoba koje se vežu za pojavu arapskog pisma. Također, nije posvećeno ni mnogo pažnje klasičnom periodu u razvoju arapskog jezika. Uglavnom se radi o imenima osoba koje su direktno vezane za razvoj arapskog jezika o kojima smo već govorili. U pojedinim slučajevima, kada su u pitanju ovi gramatičari, Ali-dede samo kratko informira o njihovoj inovaciji, odnosno o tome po čemu ih tradicija pamti kao prve u određenoj oblasti. I dalje se dakako radi o vrijednim informacijama, ali nedostaje šira razrada i uputa u društveno-historijski ili naučni kontekst vremena u kojem su živjeli spomenuti učenjaci. Sve navedeno nam kazuje kako je Ali-dede najviše truda uložio da, uz pomoć mnoštva djela iz islamskih nauka na koja referira, te oslanjajući se na duhovne autoritete islama, pokaže i dokaže kako je arapski jezik sveti jezik kojem nema premca.

zale starijima od pločice iz Kiša, pojavila se teorija o nastanku pisma u Podunavlju. No, bez obzira na pitanje primata, Sumerani su bili ti koji su razvili i postupno usavršavali pojmovno pismo, da bi ga pretvorili u sistem znakova sa sve izrazitijim fonetskim osobinama. Citirano prema: Tihomila Težak-Gregl, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2004, 6.

³⁹ Vidjeti, npr.: Abū Ġa'far Muḥammad ibn Ḥabīb, *Kitāb al-muḥabbar*, Dār al-'āfāq al-ġadīda, Bayrūt, s. a., 383-387.

ALI-DEDE BOSNIAK ON THE ORIGIN
OF THE ARABIC LANGUAGE
(ACCORDING TO HIS WORK *MUḤĀḌARA
AL-'AWĀ'IL WA MUSĀMARA AL-'AWĀḤIR*)

Summary

In his famous work *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir*, Ali-dede Bosniak pays considerable attention to cultural and historical topics such as art, language, literature, interpersonal relations and customs. At the very beginning of his work, Ali-dede explores the question of the origin and character of human language, paying special attention to Arabic language, considering it a primordial, divine and fundamental language of humanity. His considerations are focused on the question of the origin and status of Arabic language, as well as on its historical or diachronic development. The much talked about period is the time before the influence of Arabic poetry and the Qur'an, which goes far back in time and where it is difficult to discern what is truth and what is a myth. To make it easier to present, analyze and understand Ali-dede's idea of the origin and importance of Arabic language, we will try to present it through several basic questions that this author considers in his work.

Key words: Arabic language and literature, Ali-dede, 'awā'il, diachrony, Islamic civilization

IZVOR

'Alā' al-Dīn 'Alī-dada al-Sikatwārī al-Būsawī, *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir*, prvo izdanje, al-Maṭba'a al-'āmira al-šarafīyya, Egipt, 1894.

LITERATURA

- Abū 'Abbās, Šams al-Dīn Aḥmad, *Wafayāt al-a'yān wa 'anbā' abnā' al-zamān*, Dār šādir, Bayrūt, 1977, komentar: Iḥsān 'Abbās
- Abū Ġā'far Muḥammad ibn Ḥabīb, *Kitāb al-muḥabbar*, Dār al-'āfāq al-ġadīda, Bayrūt, s. a.

- al-'Anbārī, Abū Barakāt Kamāl al-Dīn, *Nuzha al-'alibbā' fī ṭabaqāt al-'udabā'*, Dār al-fīkr al-'arabī, al-Qāhira, 1998, komentar: Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm
- al-Andalusī, Ibn Sa'īd, *Našwa al-ṭarb fī tāriḥ al-'Arab fī al-ḡāhiliyya*, tom I, priredio Nusrat 'Abd al-Raḥmān, Maktaba al-'Aqṣā, 'Ammān, s. a.
- al-'Askarī, 'Abū Hilāl, *al-'Awā'il*, priredili: Walīd Qaṣṣāb i Muḥammad al-Miṣrī, Dār al-'ulūm li al-ṭabā'a wa al-našr, Bayrūt, s. a.
- Bernards, Monique, „Pioneers of Arabic Linguistics“, u: *In the Shadow of Arabic. The Centrality of Language to Arabic Culture*, Brill, Leiden – Boston, 2011.
- Healey, John F, „Syriac“, *The Semitic Languages: An International Handbook*, Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 2012.
- Ibn al-Nadīm, *al-Fihrist*, Dār al-ma'ārif, Bayrūt, s. a.
- Izutsu, Toshihiko, *Bog i čovjek u Kur'anu*, preveo s engleskog Enes Karić, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2019.
- Kasumović, Ismet, *Ali-Dede Bošnjak i njegova filozofsko-sufijska učenja*, El-Kalem, Sarajevo, 1994.
- Luṭfi Ğumu'a, Muḥammad, *Tawra al-islām wa baṭal al-'anbiyā'*, Hindawi, Windsor England, 2020.
- Muftić, Teufik, *Gramatika arapskog jezika*, Izdavačka kuća „Ljiljan“, Sarajevo, 1998.
- Periša, Ante, „Duhovi i Kula babilonska. Jezična raznolikost i međusobno razumijevanje“, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, Vol. 64, No. 3-4, 2017, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2017.
- Shaikh, Abdullah, *Biography of the Prophet*, Maktaba Dar al-salam, Riyad, 2006.
- Tammām, Ḥassān, *al-Luġa al-'arabiyya bayn al-mi'yāriyya wa al-waṣfiyya*, 'Ālam al-kitāb, al-Qāhira, 2000.
- Težak-Gregl, Tihomila, *Uvod u prapovijesnu arheologiju*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2004.